

тельної морфології українського мови, розглянуті проблемні питання дериваційних відносин, напрямків морфологічної трансформації, визначені морфологічні позиції отглагольних похідних. Встановлено, що типологічним ознакою дериваційних парадигм дієслів є їх структурованість за зонами частин мови девербативів. Визначено морфологію словотвірних гнізд з членими і нечленими уделними і іноязычними вершинними дієсловами в сучасній українській літературній мові, спрогнозовані можливі морфологічні зміни, встановлено морфологічні моделі.

Ключові слова: девербативи, напрямки словотвірної мотивації, отглагольне словотвірне гніздо, морфологічні позиції, морфологічні моделі.

Demeshko Inna. Theoretical Problems of Verbal Wordforming Morphology in Modern Ukrainian Language.

The article outlines the perspective of the research of verbal derivatives in the Ukrainian language in the context of theoretical achievements of modern linguistics, the interlevel status of wordforming morphology is substantiated. The theoretical problems of verbal derivation morphology in the Ukrainian language are formulated, problematic questions of derivative relations and lines of morphological transformations are examined, morphological positions of verbal derivatives are identified. It is determined that the typological feature of derivative verbal paradigms is their internal structuring on the basis of parts-of-speech zones of verbal derivatives. The morphology of word families with segmented and unsegmented Ukrainian and borrowed apical verbs in modern Ukrainian literary language is explicated, possible morphological changes are predicted, morphological models are established.

Key words: verbal derivatives, lines of word-forming motivation, verbal word family, morphological position, morphological model.

Стаття надійшла до редколегії
05.05.2013 р.

УДК 81'367.625.1

Ольга Заневич

**Семантичні зміни в структурі перехідних дієслів
(на матеріалі пам'яток української мови XVI–XVII ст.)**

У статті проаналізовано дієслова, зафіксовані в пам'ятках української мови XVI–XVII ст. За прогнозованістю сполучуваності із прямим об'єктом лексеми поділено на експліцитно перехідні (перехідність постійно реалізована синтаксично) та імпліцитно перехідні (перехідність може бути / не бути реалізована синтаксично). Виявлено дієслова, які можуть бути: а) тільки перехідними; б) перехідними / абсолютивно вжитими; в) перехідними / семантично стягненими; г) перехідними / неперехідними; г) перехідними / абсолютивно вжитими / неперехідними. На прикладі конкретних дієслів показано вплив семантики та контексту на перехідність.

Ключові слова: абсолютивне вживання, експліцитна перехідність, імпліцитна перехідність, об'єкт дії, перехідні дієслова, семантичне стягнення.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасному українському мовознавстві утвердився функціональний підхід до аналізу речення, який посприяв розширенню традиційного поняття перехідності. Зокрема, у працях В. Мозгунова [8] і Т. Любченко [7] виокремлено два види транзитивності – *експліцитна* (та, що явно виражена, розгорнута [12, с. 56]) та *імпліцитна перехідність* (та, що прихована, не має явної форми вираження [12, с. 68]).

Мета нашої розвідки – виявити вплив семантики та контексту на реалізацію перехідності.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Найчіткіше перехідність репрезентовано в дієсловах конкретної фізичної дії (КФД), зафіксованими в пам'ятках української мови XVI–XVII ст., які є основою Картотеки «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів). Відповідно, враховуючи розвиток функціонального

мовознавства, дієслова КФД за прогнозованістю сполучуваності із прямим об'єктом поділяємо на такі, які можуть бути:

- тільки перехідними;
- перехідними / абсолютивно вжитими;
- перехідними / семантично стягненими;
- перехідними / неперехідними;
- перехідними / абсолютивно вжитими / неперехідними.

I. Перехідні (або т. зв. власне перехідні / експліцитно перехідні) дієслова (об'єкт дії завжди синтаксично виражений).

Найчисленнішу групу дієслів КФД, як свідчать українські джерела XVI–XVII ст., становлять саме *експліцитно перехідні* дієслова. Із-поміж дієслів цього виду фіксуємо однозначні та багатозначні лексеми, особливістю яких є те, що тільки в поєднанні з об'єктом дії вони здатні набувати завершеного значення, тобто семантика цих дієслів розкривається чи уточнюється тільки за наявності прямого додатка. Зокрема:

а) об'єктні синтаксеми можуть характеризувати лексему цілком, напр.: актиковати 'записати, внести (в актові книги)' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ I, с. 88]: на томъ аркушѣ... напишуть и магтности того шляхтича... до книгъ гродскихъ *актикують* [бл. 1626 Кир.Н., с. 20]¹; закапнути 'каструвати, вихолостити' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ X, с. 52]: На каждый теж год *третью част кир* брати чиншовых петухами а тых *закапнути*, а у которого мижика петуха взмут, тогда скапнувши, назад ему втдати *мают* [1567 AS VII, с. 119]; оумывати 'мити обличчя, руки тощо'²: потомъ налил воды въ оумывальницу... и почаль *оумывати ноги* [1556–1561 ПС, с. 406]. Сюди зараховуємо лексеми бычовати (мещанина), выпрати (шаты), вытолочити (объшар), друковати (книги), забѣ#ти (дѣток), заззуть (обуве), закапнути (част кир), заклзнати (кони), запрячи (коня), засѣяти (пашню), злѣчити (хоробоу), колихати (дѣти), мировати (домы), вбѣлепити (плоть), вправити (евангелие), розграничити (кгрнты), розседлати (кон#) та ін.;

б) об'єктні синтаксеми можуть бути формальним засобом диференціації значень, для прикладу: зняти 'скинути щось надіте' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XII, с. 130] / 'зжати' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XII, с. 89]: кающійс# пры исповѣди ст#ой, з бо#(з)нѣю, *зн#вшы шапъки*... сто#ти мае (т) [Львів, 1645 О тайн., с. 80]; южъ въ самыг морозы, *знявши просо*, которог была пани Крандцкая въ паранину на той новинг посгяла, посгяно штось суржицг [Луцьк, 1619 АрхЮЗР 6/I, с. 411]; кра#ти 'кроїти' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, с. 89] / 'різати на шматки' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, с. 89]: Потомъ тргтгго дня по удавню, в нудилю, ... по обиди, пришовъ осми до панне, алг *кошулки жалобни краг* [Луцьк, 1604 АрхЮЗР 8/III, с. 505]; д#нѣш#й жидове... стерегоу(т) того пил#но, абы ин#шимъ ноже(м) *кра#ль м#со*. а ин#шы(м) сырѣ [Львів, поч. XVII ст. Крон., с. 94]. Такого ж типу і дієслова выпалити, заложити, зготовати, зняти, насипати, посечи, розбити, розламати, розсчи, обрѣзати тощо (напр.: выпалити цеглу, ~сгла 'надати предметам міцності за допомогою вогню' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, с. 238] — 'спалюючи, знищити' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, с. 238]; заложити удило, ~огню 'вставити в щось, прикріпити до чогось' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ X, с. 87] — 'розкласти, розвести' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ X, с. 88]; насипати порохи, ~ кургани 'зсипаючи, наповнити' — 'спорудити із сипкого матеріалу', обрѣзати дѣтину, ~ уши 'здійснити обряд обрізання' — 'ріжучи, відділити частину від цілого'; розбити перси, ~ скрыню 'завдати ран' — 'розколоти, розбити на частини'; розсчи барилко, ~ челядника 'розрубати, розрізати на шматки' — 'убити'; посечи плоты, ~ пана 'гострим знарядям порубати, пошкодити в багатьох місцях' — 'убити шаблею або іншою холодною зброєю' та ін.).

¹ Повні назви пам'яток української мови XVI – першої половини XVII ст. див. за виданням: Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел / [уклад.: Д. Гринчишин, М. Чікало]. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1994. – 328 с.

² Значення дієслів сформульовано на основі ГСБМ, СРЯ XI–XVII, СУМу, SS.

II. У пам'ятках української мови XVI–XVII ст. представлено багатозначні дієслова КФД, які не можемо однозначно зарахувати до перехідних, імпліцитно перехідних чи неперехідних, оскільки контекстуально зумовлені семантичні зрушення в структурі таких лексем визначають їхню внутрішню самодостатність, здатність утворювати повноцінні в змістовому й граматичному плані речення. Серед аналізованих дієслів виокремлюємо лексеми, які можуть бути:

1. *Перехідні* (об'єкт дії синтаксично виражений) / *абсолютивно вжиті* (об'єкт дії частково включений у семантику дієслова).

У семантичній структурі зазначених дієслів міститься вказівка на лексико-семантичну групу предметів, які можуть займати об'єктні позиції, тому характер об'єкта дії є контекстуально зумовленим. Для прикладу, мировати 'споруджувати, зводити із каменю, цегли': *домы* це (р) ко (в) ные, свѣщнице (с) кие и дрика (р) ские и шко (л) ные *мирю* (т) [1592 ЛСБ, с. 218]; *вси* вбще *пови* (н) ни *бидоу* (т) *мировати* [Дермань, 1602 ПВКРДА IV–1, с. 37]. Зауважмо, що абсолютивно вжиті лексеми співвідносять дію дієслова із конкретною ситуацією, тому для них характерний відповідний контекст та наявність другорядних членів речення, зокрема кількісно-якісних синтаксем та синтаксем способу дії. До дієслів указанного типу належать *кормити*, *написати*, *пети*, *пити*, *пл#сати*, *сп#вати* тощо (напр.: *кормити* челядь–*кормити* добре, *написати* приказанꝑе–*написати* так, *пети* піснь–*пети* красно, *пити* воду–*пити* надшꝑсрдꝑ, *пл#сати* родияды–*плꝑсати* такꝑ, *сп#вати* гꝑмны–*сп#вати* по–Греческу та ін.).

2. *Перехідні* (об'єкт дії синтаксично виражений) / *семантично стягнені дієслова* (об'єкт дії повністю включений у семантику дієслова).

Аналіз дієслів КФД засвідчує, що регулярно вживання стягнених дієслів зумовлює їх семантичну самостійність, однак ці лексеми завжди передбачають конкретний об'єкт, який «з'являється лише тоді, коли потрібна додаткова характеристика цих лексем» [6, с. 42]. Напр., *родити* 'давати життя дитині': *невѣсто*, ... в ѣ болести *бѣдешъ* завсе *родити* дѣти [XVI ст. УС № 29519, с. 215 зв.]; *Пигмеи* сѣ (т) во инѣ дꝑи, лю (де) малое уроды. а недо (л) го *трываю* (т). *Невѣсты* п#того року *род#* (т). а в#мого с# *стархю* (т) [поч. XVII ст. Крон., с. 25 зв.]. Сюди зараховуємо дієслова *доити*, *жати*, *косити*, *молоти*, *молотити*, *орати*, *пахати*, *пити*, *прясти* тощо (напр.: *доити* млеко, *жати* жито, *косити* сено, *молоти* пашню, *молотити* жито, *орати* зꝑмлю, *пахати* поля, *пити* вино, *прясти* прадиво та ін.).

3. *Перехідні* (об'єкт дії синтаксично виражений) / *неперехідні дієслова* (об'єкт дії відсутній).

Із-поміж перехідних дієслів КФД, зафіксованих у пам'ятках української мови XVI–XVII ст., виявляємо значну кількість дієслів, які стають неперехідними внаслідок розширення семантичної структури. Зауважмо, що зміна семантики – регулярна для багатозначних лексем, які «позначають виконання дії, що передбачає природну або набуту здатність» [4, с. 197], і, зазвичай, супроводжується відсутністю об'єктної синтаксеми. Наприклад, *бити* 'здавати ударів, побоїв' [СУМ^{16–17} II, с. 87] / 'ударами по чомусь спричиняти звуки, подавати сигнал, сповіщаючи про щось' [СУМ^{16–17} II, с. 88]: *людей* в дибровѣ его *бити*... не казал [Краків, 1539 AS IV, с. 180]; *повелѣ* (л) ... вѣ *бибны* *бити* [1489 Чет., с. 57]; *ткати* 'виготовляти тканину' / 'займатися ткацтвом': *вны* *волноу* и *лень* *ткоу* (т) [поч. XVII ст. Проп.р., с. 212 зв.]; *Мꝑрꝑа* же вѣз#вши *кокинѣ* и *ткала* [XVI ст. УС № 29513, с. 157].

Зазначмо, що незацікавленість в об'єкті дії і його відсутність спричинює зосередження уваги мовця на іншому елементі конкретної ситуації, тому вживання локально-часових обставин поширене в тих випадках, коли дієслово позначає дію, яка повторюється, або те, чим суб'єкт займається. До таких лексем належать *внчати*, *крꝑстити*, *сꝑсати*, *чистити* тощо (напр.: *внчати* братовую–*внчати* вѣ чужом *предѣле*, *крꝑстити* дѣтеи–*крꝑстити* вѣ чужом *предѣле*, *сꝑсати* *персꝑ*–*сꝑсати* тамо, *чистити* ямы–*чистити* подѣ *узводомъ* та ін.).

Досліджувані пам'ятки української мови фіксують також можливість безоб'єктного вживання дієслів КФД у рамках значення 'дія'– 'каузація дії' [1, с. 208]. Зокрема, у перехідних конструкціях із такими дієсловами суб'єктом зазвичай виступає істота, а в неперехідних – неістота, напр., *ударити*

‘здійснити удар’ / ‘спричинити удар унаслідок зіткнення’: Жи (д) . . . вын#ль ножъ и оударилъ с (т□) образъ в[□] перси [Київ, бл. 1619 О образ., с. 26]; нг памгтал, юсли жг ся самъ ранилъ, або щгпа ударила [Луцьк, 1583 АрхЮЗР 8/III, с. 377]. Зміну семантики виявляємо в дієсловах *вчищати, поисти, псовати, сушити* тощо (напр.: *вчищати раны–вода вчищаеть; поисти м#со–ржа поила; псовати збожа–ржа псует; сушити крипы–огень сишит та ін.*).

4. У пам’ятках української мови досліджуваного періоду представлено також багатозначні дієслова, які, залежно від контексту, можуть бути *перехідними / абсолютивно вжитими / неперехідними*. Наприклад, *пети ‘співати’ / ‘прославляти, оспівувати в піснях’*: по иншимъ церкв#мъ всимъ маеть Его Милость *сорокоист казати пгти* и втправити, яко есть *вбычай того* и въ вечистый поминокъ *уписати* [Луцьк, 1545 AS IV, с. 418]; *пою кра(с)но, сплхваю* [1642 ЛС, с. 230]; *ра(д)уе(т)с# земл# ра(д)уѳ(т)с# в[□]сн оболочи, та(к),* *иже недар[□]мо ц[□]рквь стаа пое(т),* ототому *зви//т#(ж)ци на(д) съпротив[□]никами твоими* [к. XVI ст. УЄ № 77, с. 35 зв.–36].

Наведемо для порівняння словосполучення із дієсловами *запнти, заспнвати, писати, робити*:

заспнвати пнсни	заспнвати єдиногласно	заспнвати пгрдд воротами
робити замокъ	робити тыжден	робити на ктгрнтн
писати листы	писати добре	писати нг умию
запнти аллуия	запнти <i>czesnoma holosoma</i>	куръ запнл

У перших трьох випадках представлено ситуативно безоб’єктні дієслова, в останньому спостерегаємо розширення семантичної структури лексеми.

Висновки. Отже, перехідність поєднує семантичні та синтаксичні ознаки дієслів і виявляється у двох протиставлених варіантах: «транзитив (дія, спрямована на об’єкт) й інтранзитив (заперечення цієї ознаки)» [3, с. 67]. Пам’ятки української мови XVI–XVII ст. фіксують надзвичайно велику кількість власне перехідних дієслів конкретної фізичної дії, однак, унаслідок тяжіння окремих аналізованих дієслів до безоб’єктного вживання, відбувається звуження контекстуальних рамок, через що для таких лексем значно посилюється значення і роль контексту. Імплицитно перехідні дієслова характеризуються тим, що в їхній семантиці дієслівна дія представлена як діяльність узагалі, «безвідносно до конкретного об’єкта, без його конкретизації, хоча реально він існує» [13, с. 115]. У зв’язку із цим проаналізовані дієслова КФД свідчать про активну дію зі сторони суб’єкта на конкретний об’єкт, проте увага концентрується на самому процесі, абстрагуючись від об’єкта дії. Ситуативно безоб’єктні дієслова КФД виражають «специфічне узагальнене значення дії, здатність до певної дії чи професійної діяльності, підкреслюють процесуальність дії, вказують на характерні властивості суб’єкта» [5, с. 49]. Натомість утрата перехідності пов’язана з розширенням семантичної структури лексем і з реалізацією похідних значень, які не передбачають спрямованості дії на об’єкт.

Джерела та література

1. Апресян Ю.Д. Избранные труды / Ю.Д. Апресян. – [2-е изд., испр. и доп.]. – Т. 1: Лексическая семантика. – М.: «Яз. рус. культуры; Восточ. лит. РАН, 1995. – 472 с.
2. ГСБМ — Гістарычны слоўнік беларускай мовы / [пад. рэд. А. М. Булыкі]. – Минск: Беларус. навука, 1997–1998. – Вып. 16–17; 2001–2002. – Вып. 20–21.
3. Загнітко А. Морфологічна і семантична структура категорії стану і поля становості / Анатолій Загнітко // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / [уклад.: А. Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – Вип. 14. – С. 64–73.
4. Іванович М. Нульова реалізація додатка при перехідних дієсловах в українській та сербській мовах / Мілена Іванович // Проблеми слов’янознавства. – 2007. – Вип. 56. – С. 194–201.
5. Каленич В. Одновалентні дієслівні предикати у двоскладних реченнях української мови / В. Каленич // Українська мова. – 2005. – № 3. – С. 46–53.
6. Колосовская Р. А. Семантико-грамматическая характеристика глаголов направленного физического действия / Р. А. Колосовская // Проблеми лінгвістического анализа текста и лінгводидактические задачи: тез. к 6-му зонал. науч. совещ. восточ.-сибир. региона / [ред. кол.: Ю. М. Малинович (отв. ред.) и др.]. – Иркутск: Иркут. пед. ин-т иностр. яз., 1981. – С. 41–42.

7. Любченко Т. В. Перехідність як тип валентності дієслова в сучасній новогрецькій мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.14 «Класичні мови» / Т. В. Любченко. – К., 2009. – 20 с.
8. Мозгунов В. В. Перехідність як тип валентності дієслова (на матеріалі української мови): автореф. дис. ... канд. філолог. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. В. Мозгунов. – Дніпропетровськ, 1997. – 22 с.
9. СРЯ XI–XVII – Словарь русского языка XI–XVII вв. – М. : Наука, 1982–1997. – Вып. 9–22.
10. СУМ – Словник української мови / [ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. I–XI.
11. СУМ^{16–17} – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / [відп. ред. Д. Гринчишин]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1994–2010. – Вып. 1–15.
12. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / [за ред. С. Я. Єрмоленко]. – К. : Либідь, 2001. – 222 с.
13. Konopielko V. Транзитивные глаголы в современном русском языке / В. Konopielko. – Wrocław : Wyd-wo un-tu Wrocławskiego, 1989. – 192 s.
14. Słownik staropolski / [pod red. S. Urbańczyka]. – Wrocław : PAN, 1960–1981. – Т. IV–VIII.

Заневич Ольга. Семантические изменения в структуре переходных глаголов (на материале памятников украинского языка XVI–XVII вв.). В статье проанализированы глаголы, зафиксированные в памятниках украинского языка XVI–XVII вв. За прогнозируемостью сочетаемости с прямым объектом лексемы разделены на эксплицитно переходные (переходность постоянно реализована синтаксически) и имплицитно переходные (переходность может быть / не быть реализована синтаксически). Представлены глаголы, которые могут быть: а) только переходные; б) переходные / абсолютивно употребленные; в) переходные / семантически стяженные; г) переходные / непереходные; г) переходные / абсолютивно употребленные / непереходные. На примере конкретных глаголов рассматривается влияние семантики и контекста на переходность.

Ключевые слова: абсолюттивное употребление, эксплицитная переходность, имплицитная переходность, объект действия, переходные глаголы, семантическое стяжение.

Zanevych Olga. Semantic Changes in the Structure of Transitive Verbs (on the material of Ukrainian Language Monuments of the XVI–XVII Centuries). The article analyses the verb, recorded in the Ukrainian language monuments of the XVI–XVII centuries. For predictability compatibility with the direct object tokens are divided into explicit transitive (transitivity is permanently realized syntactically) and implicit transitive (transitivity can be / can not be realized syntactically). Found verbs that can be: a) only transitive; b) transitive / absolute; c) transitive / semantically contracted; d) transitive / intransitive; e) transitive / absolute / intransitive. On the example of concrete verbs the influence of semantics and of context on the transitivity has been shown.

Key words: absolute usage, semantic contraction, explicit transitivity, implicit transitivity, objects of action, transitive verb.

Стаття надійшла до редколегії
04.05.2013 р.

УДК 811.161.2*366*373.45: 336.71:001.4

Анастасія Зеніна

Граматична адаптація іменників-англізмів в українській банківській термінології

У статті проаналізовано процес граматичної адаптації субстантивних англійських запозичень у сучасній українській банківській термінології. Розмежовано погляди вчених на зміст поняття адаптації іншомовних слів на граматичному рівні мови-позичальника. Виділено основні ознаки належності англійських слів до категорії роду. У цьому випадку дослідження враховує характеру фіналі іменника і ступінь похідності його морфемної будови. Визначено роль семантики слова при утворенні його відмінкових закінчень. Прокоментовано процес визначення роду невідмінюваних слів без формальних показників їх родової належності. Простежено вияв категорії числа і відмінка запозичених іменників банківської справи. Диференційовано терміни з повною парадигмою числа і такі, що позначені імпліцитною семантикою множинності. Установлено принцип відмінювання англійських складної морфологічної структури.

© Зеніна А., 2013